

TONGAN.A&S 2013

Ko honau ta'u motu'a' & 'enau ngaahi tō'onga'

Ko e anga 'o e liliu 'a e ngaahi tō'onga mo e 'ulungaanga 'a ho'o fānau' lolotonga 'enau tupu hake'.

'Oku vave 'aupito 'a e ngaahi liliu 'oku hoko ki he fānau' pea tautefito ki he taimi mei hono fanau'i ai kinautolu' 'o a'u ki he ta'u 5. 'E 'ikai foki ke tatau 'a e vave 'o 'enau tupu hake' hono kotoa kā te nau fou kātoa atu pē he ngaahi tu'unga angamaheni ko ia 'o e tupu'. Ka mahino kiate koe 'a e ngaahi tu'unga kotoa ko 'eni', 'e tokoni ia ke toe mahino ange ai 'a e hā mai ha ngaahi tō'onga 'oku ngali ko ha'a nau pau'u kā 'oku 'ikai pehe' he ko e natula pe ia 'o e tupu hake'.

Ko e ngaahi fakamatala' ni ko ha tūhulu pē; ko e fānau kotoa pē 'oku kehekehe 'a honau natula' mo 'enau ngaahi tō'onga' takitaha. 'Oku toe kehekehe foki 'a e vave 'o 'enau tupu' pea toe kehe ha'anau ongo'i mo tali (react) 'a e ngaahi me'a 'oku hoko kiate kinautolu'.

'Eke ange ki ha kau tauhi fānau pe ko ho'o ongo mātu'a' pe na'e fēfē 'a 'enau fekuki mo e ngaahi faingata'a'ia fakatauhi fānau he kuohili' – na'a nau ala tokoni mo 'oatu ha'anau ngaahi fakakaukau fo'ou.

Kapau 'oku mo'ua 'a ho'o tama' 'i ha faingata'a'ia fakasino pe faka'atamai (disability) 'e ki'i fuoloa ange ai ha'ane a'u ki he ngaahi tu'unga angamaheni takitaha pe ko ha'a ne poto pe 'ilo ha ngaahi me'a fo'ou. 'Eke ki ho'o toketaa' pe ko e toketā ma'ae fānau iiki' (paediatrician) pe ko e fē ha feitu'u 'e ala ma'u mei ai ha tokoni kiate koe he me'a' ni.

Ko e fānau toki fa'ele'i 'o a'u ki he māhina 18

'Oku tangi 'a e ngaahi pēpee' koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku' ne fiema'u. 'I he 'enau kei si'i' 'oku nau fa'a 'ā fuoloa he pō 'e ni'ihi pea te ke faingata'a'ia heni he 'oku ke hela'ia foki mo koe. Ka 'oku hangē pe 'eni ko e ngaahi tu'unga angamaheni ko ia 'e fou atu ai 'a e fānau hono kotoa, pea 'e fai atu pē 'o malele mo ia.

'Oku ngāue'aki 'e he pēpē kotoa honau ngaahi ongo 'e nima': sio, fanongo, nanamu, ala pea mo e ifo (taste) ke ako mei ai fekau'aki mo e māmani'.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi taimi 'e fakafiufiu ai 'a e ngaahi pēpee' 'o tangi pea faingata'a ke fakana'ana'a. 'Oku fa'a hoko 'eni 'i he 'enau uike e 8, 20, 32 mo e 44.

“Tu'u 'i ho'o fakakaukau' ko ha ki'i taimi nounou 'eni he mo'ui 'a pēpee' te ne fiema'u lahi 'aupito ai koe”

Ko e me'a 'eni ke ke fai':

- matu'aki tokanga'i 'aupito 'a ho'o pēpē pea 'oku 'ikai hano kovi ka totu'a ho'o 'ofa ai'
- vakai'i ma'u pē 'o kapau 'e tangi, ka ke manatu'i ko e ni'ihi te nau nau ki'i tangi pea nau toki mohe' – pea kapau 'oku hoko ma'u pē 'eni kimu'a pea toki mohe', tukunoa'i ha ki'i taimi nounou pe ko e hā e me'a 'e hoko' pea toki vakai'i
- vakai na'a 'oku totonu ke fetongi e napikeni', pe 'oku nau fiekaia, hela'ia, fu'u 'afu'ia pe mokosia
- fakana'ana'a 'a pēpē 'aki ha'o fua hake, talanoa pe hivehiva le'o si'i ki ai
- fakaheka ki he saliate pēpee' 'o teketeke
- 'ai hano kaukau maāfana
- fakaheka 'o faka'eve'eva'i he me'alele'
- 'oange ki ha taha ke ne fua (tautefito kapau 'oku' ke fu'u hela'ia)

“Kapau 'oku' ke fu'u ongo'i femo'uekina mo fu'u mafatukituki mo hela'ia, hū atu ki tu'a ke ma'u ha 'ea fo'ou, fakala'ala'ā pe ko ha'o luelue 'o 'eva”

“Feinga ke fokotu'utu'u ke maau mo pau 'a e ngaahi me'a ke fai he 'aho kotoa pē, ka ke manatu'i 'e 'i ai 'a e ngaahi 'aho 'e faingata'a ai ke fai kotoa 'eni”

S . k . I . P

skip.org.nz

facebook.com/SKIPcommunity

Mahina 18 ki he ta'u 2

Ko e fānau 'oku kei tōtu'u' (toddlers) te nau fiema'u ke fai honau loto' he taimi pē ko ia' mo nau vili ta'e'unua. 'E 'ikai te nau sai'ia ke liliu ha ngaahi me'a lahi pea te nau 'itangofua mo vave 'enau pipiko'ia'. 'E 'asi mai foki ha'anau ngaahi feinga fusifusi loto. Te nau 'ahi'ahi'i ha ngaahi me'a lahi kehekehe 'o feinga ke nau lea, lele mo kakakaka. Te nau manako foki 'i tu'a mo ha lue 'o 'eva. Pea 'e kamata 'asi mai 'a 'enau fakafiufiu' he ta'u hono 2.

Ko e me'a 'eni ke ke fai':

- 'ai ho'o kātaki' ke lahi pea fakalahilahi ange ho'o oli'ia mo malie'ia ha ngaahi me'a te ne fai
- fuofua fakatokanga kei taimi ki ho'o tama' 'o kapau 'oku' ke loto ke ne fai ha me'a "anai ange..."

"Ki'i tuku hifo 'a ho'o ngāue faka'api' 'o kapau te ne fiema'u koe he 'oku mahu'inga ke 'oange 'a e taimi ko ia' ma'a kinautolu"

- sai ke nau tau'atāina kaekehe ke nau 'ilo 'e 'ikai ke nau
- fa'ifa'iteliha ("sai pē ke ke inu mei' he ipu' ka kuopau ke ke tangutu ki lalo he faliki")
- fakahihiki'i ma'u pē 'i ha'ane fai ha ngaahi me'a lelei pea 'oua 'e fu'u tō ha fakamamafa ki ha me'a kovi 'oku' ne fai

"Fakafonu 'a e pēsoni' 'aki ha vai mo ha koa pula, fofola ha tauveli he faliki' pea tuku atu ke va'inga ai"

- fakamahino ki ai 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai totonu ke ne fai' pea tauhi pau ki ai he taimi kotoa pē
- kamata hono ako'i ke ne ngāue'aki 'a e poo' (kāsele) 'o kapau 'oku' 'asi ha'ane fie fai pēhē
- 'oua 'e 'oange ke ne fili mei ha ngaahi me'a lahi – sai ange ke fili'i pē mei' ha me'a 'e 2. Te ke fie tui 'a e sote puluu' pe sote engeenga'? 'Oua 'e 'eke ange pe ko e sote fē 'oku' ne fie tui' (na'a 'oku' ne fie tui 'e ia ha sote 'oku kei fō)
- fakamatala'i e me'a kotoa ke mahino lelei he taimi kotoa pē
- talaange ki ai 'a e me'a 'oku' ke fiema'u ke ne fai' ka e 'ikai ko e me'a 'oku
- 'ikai te ke fiema'u ke ne fai'

"Fakatalanoa ma'u pē ki ho'o tama' ke ne 'ilo pe ko ho'o mo lue ki fē, ko e hā ho'o mo me'a 'oku fai' – ke mo pōtalanoa"

- faka'ai'ai ke ne fai ha ngaahi me'a fakataha mo koe – ke ne pukepuke 'a e pine tau fō, pē ko hono fakaava 'o to'o 'a e meili' mei he puha meili'
- 'oua te ke tuku ho'o tama' ke ne tangi fakafiufiu'i koe ke fai ha me'a 'oku' ne loto ki ai
- 'oua na'a ke fakamālohi'i ia ke ne fai ha me'a lolotonga 'oku' ne hela'ia pe tāvaivaia
- kapau 'oku tangi fakafiufiu, vakai'i 'oku 'ikai ha me'a 'oku hoko ki ai pea' ke feinga ke tukunoa'i pē. Tali ke 'osi 'ene tangi' pea' ke toki hihiki'i leva koe'uhi ko 'ene na'a' 'o 'oua 'e tafulu'i
- feinga ke ke faka'ehi'ehi mei' he ngaahi me'a ko ia 'e hoko ai ha'ane fakakina'i koe'
- kapau te ke fakatokanga'i atu 'oku' 'i ai ha me'a 'oku fakatupu 'ita pe feifeitamaki ai, feinga ke fakahanganoa'i

S.K.I.P

skip.org.nz

facebook.com/SKIPcommunity

Ta'u 2 ki he 3

Neongo 'oku 'ikai ke nau sai'ia ke hoko ha feliliuaki 'i he 'enau kei ta'u 2, 'e kamata ke nau ki'i nonga hifo 'i he 'enau fakaofi ki he ta'u 3 mo nau ako foki ha ngaahi me'a fo'ou. 'E fakalahilahi mai leva 'enau talanoa', pea te nau va'inga mo longoa'a foki. 'E mahino 'a e ngaahi me'akai, vala, me'ava'inga 'oku nau sai'ia mo fehi'a ai'. Ko e fānau ta'u 2 'e ni'ihi te nau fakameheka mo fakafie'eiki.

Ko e me'a 'eni ke ke fai':

- fakahikihiki'i lahi kinautolu 'i ha'anau lava ha me'a lelei
- fakaongo ki he me'a 'oku nau lea 'aki' – pea' ke feinga ke tali kotoa 'a 'enau ngaahi fehu'i'
- mou kaungāfai fakataha 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku ma'u ai ho'o mou fiefia'
- fakahā taautaha ange 'a e ngaahi me'a ke ne fai – 'oua 'e tala faka'angataha ange' he 'e faingata'a'ia ai
- fakahā ke mahino ma'u pē 'a ho'o ngaahi tu'utu'uni' pe fekau'
- 'oange ma'u pē ha fanga ki'i ngāue iiki ke nau fai
- hoko ko ha tā sipinga lelei ma'a kinautolu - he te nau fa'ifa'itaki atu kiate koe
- fakamahino 'a e fakangatangata'anga' pea 'oua 'e toe liliu mei ai
- faitatau he taimi kotoa pē
- fakasio ke 'ilo na'a kuo taimi ke ako'i ai ke ne ngāue'aki 'a e pō kāsele'
- fakamatala'i ke mahino ma'u pē 'a hono 'uhinga 'oku' ke ta'ofi ai ha me'a 'oku 'ikai te ke loto ke nau fai

“Va'inga fakataha”

“Kau 'i ha laipeli me'ava'inga ke toe lahi ange ai 'a e ngaahi me'ava'inga ke nau va'inga 'aki'”

“Talanoa lahi ma'u pē ki ai pea fakahikihiki'i ia 'i ha'ane lava 'o lea”

S.K.I.P

skip.org.nz

facebook.com/SKIPcommunity

Ta'u 3 ki he 4

'I he 'ene ta'u 3 mo e konga 'e asi mai ha'ane ta'e manonga (unsettled). 'Oku fa'a fepaki 'a e fānau' ia mo 'enau fa'e' he taimi' ni ka 'oku nau kei lava pē 'o fakahā mo lea ki ai. 'I he 'enau ta'u 4, te nau toe fu'u longomo'ui foki mo makaka, ta'emangoi mo longoa'a. Pea ko e kau ta'u 3 mo 4 'oku nau sai'ia ke sio mo fai ha ngaahi me'a fo'ou mo fakafofo (adventures).

Ko e me'a 'eni ke ke fai':

- faka'ehi'ehi mei' ha ngaahi me'a te mo kē mo fepaki lahi ai
- fakahihiki'i ma'u pē
- ngāue'aki ha ngaahi lea ke mahino 'oku' mo faai taha 'o hangē ko e "Ha'u ke ta o 'o 'eva" pe "Fēfē kapau te ta o 'o 'eva"
- kapau 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a lahi pea tuku ange ke fai hono loto'
- kapau te ne talaatu "ikai" ki ha me'a pea' ke fakahanganoa'i 'o 'oua 'e fakatokanga'i
- 'oua 'e fakatokanga'i ha'ane ngaahi lea vale mo ta'eta'e'uhinga
- kapau 'e kapekape pea fakahinohino ange 'a e ngaahi lea lelei 'oku totonu ke ne ngāue'aki'
- fai 'a e ngaahi tō'onga ko ia 'oku' ke fiema'u ke fai 'e ho'o fānau' he te nau fa'ifa'itaki atu kia koe
- 'ilo pea 'oua 'e toe liliu 'a e fakangatangata'anga' pea mo e ngaahi tu'utu'uni'
- fakahekeheke'i ke nau fai 'a e me'a 'oku' ke loto ke nau fai' - kapau te ke fakamaau ho'o me'ava'inga' pea te ta o lea 'o 'eva ki he pa'ake'
- vahe'i ha taimi ke fai ai ha fakanonga hili ha'a mo fefaikehekehe'aki. 'Ave 'a ho'o tama' 'o tuku ki ha feitu'u mavahe 'o fakamahino 'a hono 'uhinga 'oku tuku ai ia ki ai' pea fakahā ke ne 'ilo 'e toki faka'atā ke foki mei ai 'o kapau 'e talangofua ki he me'a ke ne fai'. Tuku mavahe'i pehe' ni ha miniti pē 'e 2 pe 3.

“Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai sai'ia ke ne fai, fokotu'utu'u atu ke hangē ha fo'i va'inga' 'o pehe' ni – hopohopo ki falekaukau (kapau 'oku ta'e fie 'alu ki ai)”

“Tali 'lo' ki he me'a kotoa pē 'o kapau 'e lava”

“'Ai fakafuofua (fakasi'isi'i) 'a e ngaahi tu'utu'uni' pea tauhi pau ki ai hili hono fokotu'u”

“Vakavakai lelei 'a e ngaahi me'a ko ia 'e ala ke mo fepaki pe mākehekehe ai”

S.K.I.P

skip.org.nz
facebook.com/SKIPcommunity

Ta'u 4 ki he 5

'I he 'ene faka'au ke lahi hake' 'e lahilahi ange 'a 'ene talangofua' mo fakaongoongo atu'. 'E 'āsili ange 'a 'ene longomo'ui' pea manako ke talanoa'i 'ene ngaahi me'a 'oku' ne lava mo fai'. 'E 'asi mai mo ha'ane ngaahi fasitu'u pea neongo 'e lava 'o va'inga lelei mo ha ni'ihi, 'e hoko foki ha ngaahi makuku. 'I he ofi ke nau ta'u 5, te nau ki'i nonga hifo pea lahi ange ha'anau fakalai atu. 'E 'ikai foki ke nau sai'ia ke talaatu 'oku hala ha me'a te nau fai kā te nau feinga lahi ke nau anga lelei.

Ko e me'a 'eni ke ke fai':

- fakamahino 'a e ngaahi me'a 'oku' ke fiema'u ke ne fai'
- fakahikihiki'i ma'u pē 'i he'ene fai ha ngaahi me'a lelei
- fakamahino ho'o ngaahi tu'utu'uni' (fakafuofua pē 'o 'oua 'e fu'u lahi) pea' ke fai pau ki ai
- faka'ai'ai ke ne 'ahi'ahi'i 'o fai ha ngaahi me'a fo'ou mo kehe ange
- fakakau mai 'a 'ene ngaahi fiema'u' he ngaahi me'a ke mo fai he 'aho ki he 'aho'
- 'oange ha ngāue ke nau fai koe'uhi ke nau fakaha'i atu ai 'oku nau poto mo lava ke fai ia
- kapau ko ha'o akonaki'i pea ke fai loto mokomoko mo nonga
- fakahā mo fakamahino ma'u pē 'a ho'o 'ofa ai'
- faka'ai'ai ke nau poto hono veteange ha ngaahi me'a 'oku fihī
- fakanonga kinautolu 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku nau ilifia pe manavahē ai
- tā ha sipinga lelei
- fai tatau he taimi kotoa pē 'o 'oua 'e feliuliuaki

“Feinga ma'u pē ke fakalotolahi'i kinautolu 'o 'oua 'e fakalotosi'i”

“Eke ange pe koe hā ha'a nau ngaahi fakakaukau”

“Tala ke nau 'ilo 'a ho'o 'ofa 'ia kinautolu”

“Tukuange ke nau va'inga ke lahi mo nau hela'ia ke mole atu ai honau pupuha”

S.K.I.P

skip.org.nz
facebook.com/SKIPcommunity

‘Oku pou pou’i ‘e he Skip ‘a e mātu’a’ mo e kau tauhifānau’ ke nau lava ‘o ohi lelei hake ‘a ‘enau fānau’.

‘E toe ma’u atu ha ngaahi fakamatala mei’ he uepisaiti:

www.skip.org.nz

‘Imeili: info@skip.org.nz pe telefoni 04 916 3300

‘E ma’u atu mo e ngaahi fakamatala ki he pou pou mo e tokoni ki he mātu’a’ mei’ he uepisaiti www.familyservices.govt.nz/directory

S.K.I.P

skip.org.nz
facebook.com/SKIPcommunity